

Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet

Halil İnalçık

İstanbul, Kronik Kitap, 2017, 255 sayfa, ISBN: 978-605-83011-2-2

Yunus Emre ÖZ

İncelemekte olduğumuz Halil İnalçık Hoca'nın bu eseri, Osmanlı devlet anlayışı, kanun rejimi, kanunların uygulanış biçimi ve adalet yöntemleri üzerinde daha önce yayınlanmış bazı araştırmaların kitap haline getirilerek bir arada sunulmasıdır. Halil İnalçık'ın ifadesiyle bu makaleler, Osmanlı Devleti'nin birçok millet ve dini, altı yüz yıl nasıl bir arada tutmuş ve idare etmiş olduğunu

açıklamaya çalışmaktadır. Halil İnalçık Önsöz'ünde genel bir açıklama getirmiştir. Müellife göre “*Prensip bakımından Osmanlı ülkesi ve halkı, iktidarını Tanrı'dan alan ve yalnız Tanrı önünde sorumlu patrimonial, mutlak bir hükümdarın hükmü altındadır. Bununla beraber onun bu iktidarı, nasıl siyasi bir pragmatizm dairesinde kanun, adalet ve ahlak prensiplerine göre icra etme zorunda bulunduğu da bir gerçektir*”. Bu ifadelerin ardından müellif, bürokrasi, ulema ve reayanın hükümdar ile olan ilişkisini adalet ve ahlak prensipleri çerçevesinde betimlemiştir. Öyle ki bu sınıflar ittifak edip bu prensipleri çiğneyen bir hükümdarın saltanatına son verebilirler. Ama şöyle bir durum daha vardır ki hükümdarlar, bürokratları hiçbir kurala bağlı olmaksızın azletme gücüne sahiptirler. İşte bu nitelikler Halil İnalçık'a göre iki güç arasında dengeyi tesis etmektedir ve bu durum, yazıya dökülmemiş bir anayasal denge rejimini anımsatır. Sonunda “*Osmanlı Devleti'nin uzun yüzyıllar payidar olmasını, tarihçi böyle çözmektedir*” der Halil İnalçık. Böylece esasında Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar hüküm sürmesini, devletin sahip olduğu yönetim geleneğinden mülhem olduğu tespitinde bulunur.

Kitabın ilk makalesi “*Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariyesi ve Gelenekleri*” dir. Müellif makalenin başında kısaca Türklerin İslam'a girişinden sonra, evvelki gelenekleriyle olan münasebetlerinden bahseder. “*Karahanlılar, İslam kültür çerçevesine girmiş olmakla beraber Uygur kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirdiler*” diyerek, Türklerin öz kültürleriyle bağlantılarını ana hatlarıyla her zaman devam ettirdiklerini ifade eder. Devamında Kutadgu Bilig üzerine değerli çalışmalarda bulunmuş Reşit Rahmeti Arat, W. Barthold, Sadri Maksudi Arsal gibi isimleri anar ve onların Kutadgu Bilig hakkında öne sürdükleri tespit ve tanımlamaları zikreder. W. Barthold'a göre “*...padişahlara, memurlara vesair halka ahlak öğretmek için*”, Reşit Rahmeti Arat'a göre “*İnsan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi*”, “*Ahlak prensiplerini yeniden tanzim etme*”, gayesiyle kaleme alınmıştır. Sadri Maksudi Arsal ise eserin “*İçtimai hayat, ahlak, devlet idaresi hakkındaki fikirleri tamamıyla İslam'dan önceki Türklerin telakkileri*” olduğunu ifade eder. Eserin Farabi ve Çin filozosu Konfüçius ile olan ilişkisi aktarılır. Kutadgu Bilig'in Hint-İran geleneğiyle olan bağlantısı irdelenir, bu medeniyetlerdeki, bu eserin mümessilleri aktarılır. Bu eserlerle olan benzerlikleri ve farklılıkları belirtilir. Ardından ise Kutadgu Bilig'de yer verilen Türk devlet geleneğinden bahsedilir. Yusuf Has Hacib, Türk uluslarının adlarını anarak onların gelenek ve inançlarını aktarmaktadır. Halil İnalçık, eserde geçen Türk yönetim geleneğine dair açıklamaları makalesinde yer verir. Aynı zamanda bu bölümde büyük Türk hakanlarından bazılarının adı anılır ve Kutadgu Bilig'de ‘törü’ ve ‘kut’ gibi Türk yönetim geleneğinde önemli yer tutan mefhumların nasıl tanımlandığı aktarılır.

Halil İnalçık makalenin sonunda bu eser için “*Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugatü't-Türk'ü ile birlikte Kutadgu Bilig, İslam kültür dairesine girmiş olan Türk topluluklarında ve devletlerinde Orta*

Asya Türk kültürünün nasıl ve ne dereceye kadar devam ettiği meselesini araştırırken başvuracağımız en zengin hazinedir.” ifadesini kullanır.

Kitapta yer alan ikinci makale “*Türk-İslam Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği*” adlı makaledir.

İslamiyet’in gerek kamu hayatını gerekse bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen, dini temellere dayanan tek bir kanun, yani Şeriat’ı tanıdığını ve Müslüman bir hükümdarın, halife olsun sultan olsun, kanun koyucu sıfatını tanımadığını dile getiren İncalcık, özel koşullar altında gelişen Osmanlı Devleti’nin, Şeriat’ı aşan bir hukuk düzeni geliştirdiğini ifade eder. İncalcık’a göre bu yolu açan prensip ise, örf, yani hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak Şeriat’ın şumûlüne girmeyen alanlarda devlet kanunu koyma yetkisidir. Buna göre İncalcık Osmanlı’da devlet kanununun kendine has bir mahiyet taşıdığı görüşündedir. Ardından bu bölümde örfün Osmanlı geleneğindeki karşılığı tartışılır ve çeşitli Türk tarihi evrelerinde örfün devlet kanununu nasıl şekillendirdiği anlatılır. Özellikle incelenilen dönem ise Fatih dönemidir.

Kitapta yer alan üçüncü makale “*Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet*” başlığı altında kaleme alınmıştır. Yazar İncalcık bu bölüme girerken, meselenin daha iyi anlaşabilmesi için tarih boyunca İslam ve devlet kanunu arasındaki teorik ve pratik ilişkiye değinmiştir. İslam’ın devlet yönetimi hususunda öngördüğü prensipler ve bu prensiplerin uygulanmasındaki İslam ümmetinin rolünden bahseder.

Müellif, ilk Osmanlı sultanlarının hukuki kurallar koyarken, hatta önemli politik kararlar alırken fakihlere danıştığını ancak, Osmanlı tarihinin sonraki dönemlerinde, özellikle Fatih’ten sonra, yönetime ait alanların, kanun yapma faaliyeti bakımından Sultan’a özgü olduğu görüşündedir.

Bunun en önemli sebebi ise Şeriat’ın, ya da dogmatik yorumun, çeşitli kamu kurumlarını açıklamakta yeterli görülmemesidir. İşte karşılaşılan bu yeni durumlarda devreye yeni fıkhi metodlar çıkmıştır. Bu da İslam fukahasının icmasıyla gerçekleşmiştir. Bu noktada müellif, icma, istihsal ve istislah gibi bu meseleye ait mefhumların açıklamasına ve Osmanlı tarihinde örneklerine yer vermiştir. Buna göre Ebu Suud Efendi’nin para vakıflarıyla ilgili fetvaları örnek teşkil edebilir. Halil İncalcık meseleye teorik ve pratik bağlamda eğilmiş, özellikle Osmanlı’daki din ve devlet arasındaki münasebete ışık tutmuştur.

Dördüncü makale olan “*Şikâyet hakkı: ‘Arz-i Hal ve ‘Arz-i Mahzar’lar*”, halkın şikâyetlerinin doğrudan hükümdara sunabilmeleri ve adaletin tesisinin bu bağlamda tatbik edilebilirliği ile ilgilidir.

Ki İncalcık’a göre Orta-Doğu devlet ve hükümet sisteminin temel prensibi, adalet kavramına dayanır ve bu adalet kavramı, halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi demektir. Müellif burada Osmanlı arşivlerinden örnekler vermiş, bulunan şikâyetler, arz ve taleplerden bazılarını dile getirmiştir. Halkın kanuna aykırı alınan vergilerden şikâyetleri, kadının verdiği hükmü veya hücceti tanımayan ve gereğini yerine getirmeyenlere karşı

şikayetler bunlardan bazılarıdır. Makalenin sonunda ise meseleye örnek birkaç arşiv belgesi, orijinal metinleriyle birlikte okuyucuya sunulmuştur.

Kitapta yer alan son makale ise “*Adaletnameler*” dir. İncalcık’ın ifadesiyle adaletname “... *devlet otoritesini temsil edenlerin, reaya’ya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını, olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklinde bir Padişah hükmüdür.*”

Daha sonra Orta-Doğu devletlerinde adalet kavramı ve adaletnamelerin menşinden bahsedilmiş, özellikle Osmanlı Devleti tarihi boyunca vaz edilen sayısızca adaletnamelerden örnekler sunulmuştur. Makalenin sonunda yine sayısızca matbu veya yazma adaletnamelerden örnekler görülebilir. Ardından kitap, makalelerin künyeleri ve kaynakçaların verilmesinin ardından nihayete ermiştir

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, inceleme çabasına girdiğimiz bu eserin, Osmanlı Devleti’nde devlet, din, hukuk, kanun ve adalet mefhumlarının birbirleriyle olan münasebetlerini etraflıca tahlil eden bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Halil İncalcık meseleye eğilirken Türk yönetim geleneği ve İslam yönetim tasavvurunu betimlemiş, pratik tarihin altında yatan zihinsel muhayyilenin daha sağlıklı bir biçimde anlaşılmasını sağlamıştır. Bu muhayyilenin uygulama boyutunu ise, birçok arşiv belgesinden yararlanarak okuyucuya sunmuştur. Bu eseri okuyan bir talebe veya araştırmacı, tarih boyunca düşünce ve inanç ile uygulamaların birbirine paralel olarak ilerlediğini tahlil edebilir, özellikle Osmanlı Devleti’nde hukuk ve adaletin, örf ve şeriat arasında kurulan denge ile nasıl tesis edildiğini örnekleriyle idrak edebilir.